

ՃԱՆԱՊԱՐԿՈՐԴԱԿԱՆ ՅԻՇՈՂՈՒԹԻՒՆՆԵՐ

ՊԱՐՍԿԱՍՏԱՆԻՑ

Պ Ե Տ Օ Ի

(շարունակութիւն 1)

Կէս օրին պատահեցինք մի փոքրիկ առակի, հանգիստ առանք, նախաճաշեցինք: Խօսք բացեց ալն բանի մասին, թէ թուրքն ինչու է հալի հացին («մուրտառ») ասում, քանի որ իրանք տասն անգամ աւելի կեղտոտ, մուրտառ են հալից: Մեր ձիապանն ուղեւով ապացուցանել գործնականապէս, որ ինքը հալին մուրտառ չի համարում, մօտեցաւ և մեր հացից մի պատառ գրեց բերանը: Մի փոքր վտռոյ ընկերս, զարմանալով, ինձ դրդեց հէնց ալն վալրկեանին, երբ թուրքը ծածուկ հացը բերնից թափում էր առւի մէջ և ապա բերանն էլ մաքուր լացոյ: Նորից ճանապարհ ընկանք, ալժմ Միլղիւզ դաշտը կտրում ենք լալնութեամբ: Ղնում ենք, գնում, վերջ չը կալ, արեղակն ալրում է, մենք բաւականին չողնել ենք: Սկսեցինք ձին արագ քշել և նոյն խակ մի քիչ վազեցնել, բայց որովհետեւ անճոռնի փալանով բոլորովին անլարմար էր քշել, ընկերովս ձիւն փալանը շուռ եկաւ և ինքը թրմիաց գետին: Մեր թուրքը հետեորդն է, պէտք է խոտտովանել հիանալի քալող է, ձիաները սովորական արագութեամբ հաղիւ նրան հետեում էին: Արդէն վստահ վերստ անցել էինք և նրա վրա չողնածութեան նշով չի երևում: Այս սատիկ խղճահարեցի և լալանցի նրան, որ մի բան աւելի կը տամ:

Մօտ ժամը 4-ին Կոտուր պղտոր գետն անցանք և իջնանեցինք նրա ափին կառուցած Էօղլի գիւղը: Զիւաներից վալր գալուն պէս մնալ չըջապատեցին պաշտիկները: Ամենքը ալքերը չորս արած, շուած նալում էին:

1) Տես «Մուրճ» 1891 թ. № 11:

մեզ և մեր շորերին: Զգեցցրին իրանց հարցերով: «Դուք անպատճառ «Թթաղան» (ալն կողմից) էք գալիս, Թիֆլիզից, հալ մարդիկ էք: Ո՛ւր էք դնում, ինչ գործի էք, առաւօտը գիշերով պիտի գնաք, ալս «ղամէն» քանիսի էք առել, էօֆի, ալդ բկով «չէքմէքն» ինչ լաւ են, քանիսով էք առել և ալն:

Եւ ալդ ամենքը հագնւած էին շատ վատ, անճոռնի, անճաշակ ու կեղտոտ: Աղտոտ թաղիքէ գլխարկ, զօլաւոր շալից թիկնոց, որը մի քիչ նմանութիւն ունի ժակետի, առանց թևերի, որ քեազախա է կոչւում, լալն անշնորհք արխալուղ բաց կանաչ, կամ տպիտակաւուն գոլնով, կարճ սայիտակ կտակից վարտիկ, ալնպէս որ սրունքների վարի մասը միշտ բաց երևում է: Ոտներն Աստուած հեռու տանի: Գուլպաների բլինները չեն կապում, ոտնամանները անճոռնի, հաստ ու տձև բաներ են, որոնց կրունկները միշտ ծալւած է, որովհետև տան մէջ սովորութիւն ունին ծալապատիկ նստելու, ուրնմն և շուտ-շուտ հանել հագնելու: Դրանք շատ անկարմար են քալելու համար: Եւ երկու օրալ ընթացքում բաւական մօտ լինելով դրանց, ոչ մի լաւ բան չը տեսալ դրանց մէջ, դրանք սաստիկ ատելի դարձան ինձ: Մի լաւ չատկութիւն, որ աչքի էր ընկնում, ալն էր, որ հողի հետ կապւած են, մշակում են, բալց որովհետև խաների ճորտերն են, սաստիկ հարստահարում են, աղքատ են:

Մոռայալ ասել, որ հրացանից զատ մեր պաշտպանութեան գէնքն էր՝ հեղինակութիւնից օգտուել: Մենք արդէն կնքւած էինք: Եւ մի չալանի վաճառականի, որ Պարսկաստանում մեծ անուն ունի, մարդն էի, իսկ միւսը մի իշխանի գործակատարը: Երբ հարցնում էին, թէ ով էք, ես իսկոյն հպարտութեամբ պատասխանում էի ալս ինչ նշանաւոր վաճառականի մարդն եմ: Կարծես դրանով մի քիչ զսպում էինք նրանց վատ դիտարկութիւնները:

Նոր-նոր խումբեր էին գալիս մեզի տեսութեան, եւ ձանձրացալ ու ներս մտնելով տուն, բուրկէս (եափնջի փոխցի ու պարկեցի հանգստանալու ձանձերից ազատ մնալու համար, թաշկինակս քաշեցի երեսիս: 5 բոպէից վատու իրար ետեից ներս մտան երկու պարսիկ: Տասը բոպէի չափ խօսելով մեր ու շուերի մասին ինձ ձայն տւին հետս խօսելու: Եւ լոբցի, իբր թէ քնած եմ: Հաւատարիանալով, թէ արդէն անուշ քուն եմ մտել, նրանից մէկն առաջարկեց իւր սովորական ու շատ պարզ ծրագիրը. «Եթէ սրանք առաւօտը մի քիչ վաղ ճանապարհ ընկնեն. ես ու Քեամիլը «ալնալուով» 1/2 աղաճ հեռու, (աղաճը 7 վերստ է) ձորի մէջ կը խլենք սրանց բոլոր շորերը՝ ինչպէս երևում է բաւականին փող էլ պիտի ունենան: Եթէ դիմադրեն եւ կը խփնու: Պէտք է առաջուց ձիապանի համաձայնութիւնը առնել, որ շուտ ճանապարհ ընկնեն նրան էլ բաժին կը տանք, սուջեցի չէ, ուրախութեամբ կը համաձայնի: Հետաքրքիր է լսել, թէ ինչպէս զադտուկ և ուշադրութեամբ էին կապում ալս դաւադրութիւնը: Դրանց բարի դիտարկութիւնը չալանեցի ընկերոջս: Մի ժամ, չափ առանձին

հանգստութիւն հազիւ կարողացանք վազելիւ: Թէլի ժամանակ դարձեալ սկսեցին կուտակել մեր գլխին: Ամեն մի ներս մտնող պարսկին բարեւում էր «տալամն ալէֆում» բառերով, իսկ քրիստոնեաներս, «Ալլահ սալամն»: Այդ բոլոր պարտոններն հերթով, իրանց լատուկ բաժակներով, սկսեցին մեզ հետ թէլ անուշ անել: Շաքարն ալգթան բաղմութեանը չը բաւականանալով, մենք սկսեցինք կծովի խմել, բայց նրանք դարձեալ իրանց էշն էին քշում: Պարսկաստանում ամեն անդ թէլի համար գործ են ածում փոքրիկ բաժակներ, Ռուսաստանում դրանցով միայն գինի են խմում, ամեն մի մարդ խմում է երկու բաժակ և շատ քաղցր, մինչև շիրին (քաղցր) և մուգ գոլնով չը լինի, չեն խմի: Ինչպէս երևում է ալս երկրում թէլը զի թէ գործ է ածում զլիսատրապէս ջրի կարիքը լցուցանելու համար, ալ իբրեւ մի քաղցր ըմպելիք, չէրբէթ: Այդ ժամանակ ներս մտաւ մի պարսիկ ես, որը իւր անձուռնի քրքրած շորերով բոլորովին չէր տարբերում մեր միւս 8 բարեկամներից, միայն մաշած, կարմիր ուսադիրներից և անշնորհ դամակից երևում էր, որ դա ղինուր պէտք է լինի: Ամենքը բոլորեցին թուրքի շուրջը և սկսեցին ամեն մէկն իրանց տեսածն ու լսածը պատմել՝ լալտնի աւազակ Քեարիմի, Իսմայիլի և ալ քաջերի մասին էր խօսքը: Ամբողջ երկու ժամ սպանութիւնների, թալանի, գողութեան, աղջիկ փախցնելու մասին էին պատմում մի աւանձին ոգևորութեամբ: Այդ նկատելի էր շատ տեղեր, նրեք պարսիկ պատանիներ 14-ից 16 տարեկան դրանց քամակին կուշ եկած ուշադրութեամբ լսում էին ալ բարոյական-հերոսական պատմութիւնները, որպէս զի 20 տարեկան դառնալուն պէս, ձի և («ալնալու») ճարեն իրանց զաղափարական նախորդներին նմանելու... Այսպիսի աւանդութիւններով է կրթում պարսիկ մատաղ սերունդը: Տան միւս անկիւնում աչքի էին ընկնում դարձեալ նոյն թշուաւ արարածները մերկ սրունքներով, բոբիկ, ազտոտ շորերով: Նրանց մէջ ամենից շատ հարտահաւածները ուրիշների անասնական կիրքեր լաղեցնելուց անասնական կարիքը լցուցանելուց, և տնային տորկական ծանր աշխատութիւնից զատ ուրիշ բաժին չունէին... Գրանց կեանքը տեսնելը շատ դժուար է, սաստիկ խուս են տալիս քրիստոնեաներից:

Մեր զաւադիրների ծրագիրը քանդելու համար՝ արեւածաղին դուրս եկանք: Եւ արդէն պատրաստում եմ մի բա՝ վճարել տանտիրոջը չը վիրաւորելու համար. միւս կողմից ընկերս լալտնում է, թէ գիշերելու համար փող են ուզում. կարծեմ հալ կամ վրացի գիւղացին ալսպէս չէր վարի, մանաւանդ որ բոլոր ծախսը մերն էր: Գիւղից դուրս մեզ միացաւ և մի ուրիշ ձիատուր հրացանով, որը նոյնպէս վտանգի համար ուշ էր դուրս եկել:

Միւլիւլը հիւսիսից հարաւ. ձգւելով, մի ճիւղ եւ արձակում էր Լաղլու մօտից ղէպի արեւմուտք, որը կազմում է Կոտուրի հովիտը: Մեր առաջ բացում էր մի հրաշալի տեսարան, ալ եւ անպտուղ Մեղլիւլը չէ: Հեւուրից երևում են պարսիկ ղիւղերը ծառերի ալգինների մէջ խեղդած: Մե-

ապակիներով, որոնք կազմում են զանազան գեղեցիկ նաշխեր, Լուսամուտների վերին մասը կամարաձև է և սպիտակ ապակիները քառորդ թերթից շատ փոքր են: Յատակը ցեխով պինդ և կոկ սըւաղած է, նրա վրա սփռած հասիր, ապա կապերտներ, իսկ բոլորի երեսից սենեակի երկու կողմի երկարութեամբ զարդարած պարսկական գովական գորգերով: Վերին ճակատում ճաշակով շինւած է բուխարիկ (օջախ), պատերը շատ կանոնաւոր և սպիտակացրած: Առհասարակ ընակարանում տիրապետում էր վալեւուզ մաքրութիւն:

Տան միւս մասերը կազմում են—մի մեծ ու ընդարձակ սրահ, որի բարձրութիւնը հասնում է $2-2\frac{1}{3}$ սաժէնի, նրեք կողմից պատերն են, առաջին կողմը բաց է, որն ուղղւած է միշտ դէպի հիւսիս: Այդ տեղ թաղւած են մեծ և փոքր թոնիրներ, ամառն արդտեղ են նստում: Սրահից մի սահաղին, հաստ ու ծանր դուռ բացւում է դէպի մի ուրիշ, երկու անգամ աւելի մեծ բաժանմունք, որ տուն է կոչւում: Սա էլ նոյն ահագին բարձրութիւնն ունի: Այստեղ մտածում ես, թէ սա երկարկանի փառաւոր տուն կարելի է դարձնել: Այդտեղ և միւս փոքր բաժիններում են տեղաւորում բոլոր պաշարեղէնները: Ձմեռը սրահից, կամ երկարկանի սենեակներից տեղափոխւում են տունը: Պատերն, սկսած նրեանի նահանգից, շինում են սպիտակաւուն ցեխից, նրանց բարձրութիւնը $2-3$ սաժէն է:

Մինչև Սէլջաւար էինք խօսացել քերադարի հետ: Հաշւեցի 15 կռան երկու հոգու համար և երկու կռան (30 կոպ.) էլ իմ խօստացած ընծան, 17 կռան աւելի նրան: Վերջինս իշխանաբար գոռաց և լանդգնաբար փողերը շարտեց սենեակի մէջ: «Այս ինչ ես տալիս, փահ, ես ձեզ սաղ սալամաթ տեղ եմ հասցրել, դուք մարդ պիտի վարձէիք, ես երեխայ եմ, վերջապէս ամեն մէկդ 5 բուրլուց պակաս չի լինի, վերջացրեց մեր պարտը կտրուկ ու ձալնն աւելի բարձրացնելով:—«Վարենի, բարկացալ ես և իրանից աւելի բարձր բղաւցի, քանի կռան է վարձդ, 15, երկու կռան էլ աւել: «Դու ինձ խօստացել ես, ես ձեզ սալամաթ եմ բերել»:—«Լռիր, չես ուզում» ալդ երկու աւելի կռանն էլ կառնեմ»: Այս խօսքերից լսող ես ուշադրութիւն չը դարձնելով նրա ճղատցին, սկսեցի հանդարտ խօսակցել ներկայ եղողների հետ: Նա երբեմն-երբեմն անի էր անում և մոմուտ, երևի ափսոսում էր, որ մեզ պէս լաւ որքը ձեռքից բաց է թողնում, ինչու չը թալանել մեզ: Մի փոքր լսող թունալից և վրեժառու հալեացք ձգելով մեր վրայ, փողերն հաւաքեց, ու առանց շնորհակալութիւն կամ մնաս բարև ասելու դուրս ծլկեց: Սա արդէն ընտելացել էր պաշտպանութեան զէնքի հետ՝ աւելի բարձր բղաւել, մէկի հետ՝ տասն ասել և ալն ժամանակ պարսիկն անշուշտ կը զիջանի: Այդ օրը Սէլջաւրագում հանդատանալով լաւ հետաքրքրական և, ինչպէս ասում են, լիասիրտ կերակուելով, միւս օրը ճանապարհ ընկանք Խոյ, որը երեք վերստ հեռու է: Այդ քաղաքը երկու սաժէն բարձրութեամբ ցեխի պարսպով է պատած, ունի բուրջեր (աշ-

Կոմ է մի բան ողորմութիւն պիտի տամ նրան: Հանդամանքին տեղեակ չը լինելով, նաեւս է խօսակիցների երեսին, թէ այս ինչ է նշանակում. ինձ ալդ գրութիւնից ազատելու համար, մինը սե փող տւեց, որ ալդ պարտքը իսկոյն ձեզ «քեաշկիւլ» մէջ և հեռացաւ: Ողորմութիւն հաւաքելու ժամանակ պահանջող դիրք են բռնում:

Աղղպիսիներին անւանում են «գարւիշ», որ մեր ճգնաւորների նշանակութիւնն ունի: Աղղպիսի հացկտտակ դարւիշներով վիտում են Պարսկաստանի փոքրիկ քաղաքներն ու գիւղերը:

Խոյի ժողովրդի տղամարդիկ զեղնած և գունաթափ են, իսկ կանաչը առողջ, զւարթ դէմքով: Թուրքերը խալտառակ բացատրութիւն են տալիս: Խոյի ջուրն «էգի» ջուր է, այսինքն կանանց վրայ է գալիս:

Միւս օրը վաղ ճանապարհ ընկանք Սալմաստ: Առաւօտեան մէջը կամաց-կամաց անհետանում էր: Մեր առաջ բացեց զեղեցիկ տեսարան: Աջ ու ձախ ծառատունկեր և աղիւններ են: Սառնորակ առակներ խոխոջալով վազում են ամեն ուղղութեամբ: Միլզիւղ դաշտի շարունակութիւնը նորից բացեց մեր առաջ, Ակամալ սրտիցդ դուրս են թռչում այս խօսքերը. «Ախիսն, հազար ավոտս այս հրաշալի վայրերին»... Փաղաքից 4 վերստ հեռււնրութեան վրայ հանդիպեցինք աղահանքի, որը մշակում է բոլորովին ասլական, ամենամալ տեղանակով: Այստեղ ալմաեղ անճուռի փոսեր փորած, փորկրած, ծուլութիւնից, թէ ծախս չանելու համար հողը դուրս չեն թափում: Առհասարակ այս կողմի աղերը թույլ ուժ ունին, լաւ տեսակից չեն, դրա վրայ էլ աւելացրէք անշնորհ մշակութիւնը, ամեն բան կը լրանալ: Սիրուն մարգագետինների և աշնանացան արտերի վրալով անցնելով հասանք մի ճամբարածանի: Մինը մեծ էր, որը թէև մի քիչ երկար էր, բայց աւելի հեշտ և ազահով: Միւսը կարճ էր, ուղղակի կտրում էր լեռները. բայց դժւար անցանելի և վտանգաւոր:

Մեծ ճանապարհի ապահովութիւնն Աստուած հեռու տանի: Դա մի վատ տեղ ունի, որ կոչւում է զեաղուկ (կիրճ): Կառավարութիւնը մի քանի ձիաւորներ է դրել աղտեղ ճանապարհորդների ապահովութեան համար: Եւ ահա ալդ ապահովութիւն շնորհողներն իրանք պլոկում բաց են թողնում: Համարեա ամեն օր աղտեղ անպակաս են տգեղ երեւոթները: Զիաւորները ամեն անցնողից կարողութեան համեմատ 1, 3, 5, եոյն իսկ 10 բուրլի «սաղամաթը» (ապահովութեան փող) առնում բաց են թողնում: Հակառակ դէպքում սարսափելի հալհուանք, սուր ու դմիոց, աղմուկ, սպառնալիք է... Առհասարակ ոչ դատ կալ, ոչ դատաստան, որքան սուրդ կտրէ, այնքանը քոնն է: Եթէ անցորդը մի լաւ պատառ է, կարող են նաև ետէից զնալ և թալանել...

Մեր ջորեպանն առաջարկեց կարճ ճանապարհով զնալ, որ համ շուտ կերթանք, համ էլ ջուր տեղը ձիաւորներին փող չենք տալ: Մեր համաձայնութիւնից չետու թուրքն իսկոյն աւելացրեց—«Հապա ինձ ինչ կը տաք:

ալժմեան կեղտոտ վարմունքդ: Ոչ մի կողմէկ էլ չես ստանալ: Պարսիկն ինչպէս երեսմ էր, սաստիկ զարացել էր, նա ալ ես մեղ հետ չէր գալիս, կամ չետ էր ընկնում կամ առաջ, Վերջին բլուրն էր, մեր առաջ հիւսիսից հարաւ ձգւում էր Սալմաստի գեղեցիկ դաշտաւայրը, որի երկարութիւնը մօտաւորապէս 40 վերստ է, իսկ լայնութիւնը 15—20 վերստ, որի հիւսիս արեւելեան մասը ձգւում է մինչև Ուրմիա լճի ափերը, Սալմաստի սահմանները, Հասնելով Սեղեղեան, ուր ճանապարհը բաժանւում էր դէպի Փալաճուկ, Բաթֆու հայրենի գիւղը վիանապետ մօտեցաւ ընկերօջւոյ և թշնամական գիրք բռնելով, նրա առաջը կտրեց, պահանջելով սալամաթլը, հակառակ դէպքում նրան «ղաչաղ» (փախտողական) համարելով, իսկոյն ձերբակալել պիտի տալ: Նրա սարգն իւր դասը լաւ իմանալով աւելի բարձր էր գոռում և մէկին տասը պատասխանում, Բանն ալնտեղ հասաւ, որ վիանապետը համբերութիւնից դուրս գնալով ձիու սանձով խփեց ալք երիտասարդին, որը իւր ձեռքի թոկն երկու տակ անելով, խփեց ու խփեց մեր սիրելի զինւորականին, ապա ձին քշելով անցաւ գնաց: Ահա մօտենում ենք Փալաճուկին, ինձ հետ եկողը ալք կողմերից էր: Արտերում աշխատող սարմատցիք շտապում շնորհաւորում էին զրա զալուտը: Հէնց բարեկեց թէ չէ՝ լետոյ թէ մարդ և թէ կին իսկոյն հարցնում էին. «Մեր Սեփանին (Ստեփան) չը տըսար, մեր Խանամիւրից կիր չես բերել, մեր Կիւկեօր (Գրիգոր) չի կես...»

Տուն հասնելուց լետոյ մի սարսափելի պատկեր նկարեց իմ առաջ: Ամեն կողմից խռմբ-խռմբ թափւում էին իրանց կարօտեալ պանդուխտներից տեղեկութիւն ստանալու թըփլիղ, Բաթում, Բագու, Հաշտարխան, Նոր-Նախիջևան, Բոստով, Կիււ, Օղեսսա, շարունակ ալս քաղաքների անուաններն էի լսում: Մէկը ձեռքերն իրար էր խփում ու ծանր անքաշում, միւսը շիւար կանգնել, քար էր դառել, իւր սիրելի պանդխտի հետքն չալտնի չէ, երրորդի 26 տարեկան հարսի երեսին ուրախ ժպտն է խաղում, ամուսինը թիփլիղ է, առողջ է և բարեւ է ուղարկել, մի ուրիշի միակ որդին վախճանւել է պանդխտութեան մէջ, նրանից երկար ժամանակ ծածկել են, հիմա նա կասկածում է և վրալ պրծնելով նորեկի վրալ ալուած սրտով համբուրում է նրան իւր կաթոգին որդու կարօտն առնելու: Արտասուքս չը կարողացալ զսպել հետեանալ դէպքից: Մի մօտ 55 տարեկան պառաւ կին լալաղին ձայնով ձեռքերն երկինք բարձրացնելով դառն արտասուք էր թափում, հազիւ կմկըմալով ալս խօսքերը. «Աստած, քեզ փառք, քեզ փառք, եօթը տարի էր տունս «քթաք» (զգակ) չէր մտել, եօթը տարի էր սպասում էի իմ կարօտած որդուն, ուրիշի դուներն էի, անտէր, անտիրական...»: Սրա 28 տարեկան որդին նոր էր վերադարձել: Դեռ Սէղաւարում տեսալ մի պառաւ, որն ամեն մի օտարական տեսնելիս, աղի արտասուք էր թափում, հարց ու փորձ անում իւր պանդխտի մասին: Նրա որդին ամուսնանալուց լետոյ երեք ամիս է մնացել տանը,

ալժմ 15-րդ տարին է նա պանդուխտ է, ոչ նամակ գրում մօրը, ոչ փող ուղարկում, թշառ պառաւը սրան նրան գիմնելով, մի կերպ պահպանում է իրան ու հարսին: Ամբողջ Փալաճուկում չը կալ մի տուն, որ պանդուխտ չուեննալ, երիտասարդներ չը կան: Աւելի վատ է Մահլամ գիւղը, որտեղից ամենից շատ են գնացել օտարութեան, չը նալելով, որ աղ գիւղը քաջ է համարում, զինւորւած է և լաւ գիմադրում է քիւրդերի հետ:

Տաճկա-Հալաստանից լեռով Սալմաստը պանդուխտութեան երկրորդ բունն է: Գաղթող երիտասարդութիւնն ալնքան էլ չարգելի պատճառներ չունի: Ճիշտ է, որ դրանցից ոմանք անհող են, ոմանք պարտքի տակ: ալն էլ ճիշտ է, որ ձեռքի աշխատանքը սաստիկ ընկած է, բայց չէ որ ապրուստն էլ չափից դուրս էժան է: Մի դասակարգ կալ, որը երկրի վերալ հող էլ ունի, ապրուստն էլ լաւ է, բայց դարձեալ գաղթում է, նրա համար ախտ է դարձել արդէն, Գլխաւոր պատճառներից մէկն էլ ալն է, որ Ռուսաստանում ձեռքի աշխատանքը բարձր է, ալնտեղի մի տարւալ բերած աշխատանքով 2—3 տարի կարող է ապրել, իսկ Սալմաստի մի տարւալ աշխատանքով հազիւ մի տարի: Սալմաստն իսկ որ մի հրաշալի, գեղեցիկ, առատ երկիր է: Նրա անուշ և առատ ջրերը, պարտէզները, սիրուն արտերը ճիշտ որ անխոխարինելի են: Օղը մեղմ է, բարեխառն: Սալմաստում մաքուր հալարնակ գիւղերն հետեւալներն են—Հաւթուան, Փալաճուկ, Ղալասար, Մահլամ և Սաունա, վերջինում մի քանի տուն քիւրդ հովիւներ կան, էլի 15-ի չափ գիւղեր, ուր հալերը խառն ապրում են պարսիկների հետ: Հալ գիւղերի տները կատարեալ ամրոցներ են... Սալմաստի տները ներկայացնում են մի-մի ամրոց, Նախ սկսում է մի բակ, որի պատերի բարձրութիւնը 2—3 սաժէն է, ապա մի երկրորդ բակ նույնպիսի աճուելի պատերով, վերջապէս մի երրորդ հալաթ, ուր արդէն տան մուտքն է Նորեկը տխուր ու բանդարկւած է համարում իրան աղ տների մէջ:

Քիչ տներ կան, որ սենեակներ չունենան: Ամառներն ապրում են տենեակներում, որոնք երբեմն երկրորդ չարկ են լինում, սենեակ չունեցողները սրահում, իսկ ձմեռը տեղափոխւում են տունը, որն իւր անլարմարութիւններով պակաս չէ Կովկասի գիւղերից: տների կոտուրները շատ լաւ են շինւած: Առհասարակ պարսկական սովորութիւնները, նիստ ու կացը տիրապետում է հալերի տան մէջ: Տղամարդիկ վերեւից հագնում են «գէլմա» պիղծակի նման մի բան, որը մինչև ծնկներն է հասնում և իւր ետևի օլմալով աւելի արխալուղի է նման, տէն է, պարսկական և աղ երկրում չարգած հագուստ: Գլխարկները, որոնց մէջ կարողն (ստորաթուղթ) է դրած երեսից մօրթու նման սև գործւածք քաշած, չափազանց անլարմար է արևի և անձրևի, ծածկելու և վերառնելու համար: Ծածկելու ժամանակ մարդու ալլակերպում է անճուռնի աբան, քեաղախի և փաստակ: Անդրա-կարտիկ եւրոպականին բաւականին մօտ է, միալն լալն ու անճուռնի կարած:

Սուրբը, որ նման է մալականների կանանց հագած բաշմակներին,

քաղելու համար անլարմար են, արխաղոնները կողկասեանի նման է։
Լանալք հալկական գիւղական գէրիւաներ են հաղնում, վերան կա-
պում կարճ և խիտ օւմաներով դողնոց, Դէրիւաների վրայից քիւլաճա, հա-
մարեա ամենքը գլխները ծածկում են սպիտակ, մեծ լաշակով, քօղով,
կորդիկով (քիւլաճա)։ Ճակատներին քիչ զարդարանք, ոսկի շէն դնում
միայն երբեմն պատահում են արծաթեալ դօտի կապողներ, Գործի ժա-
մանակ կանալք վերելից հաղնում են ճիշտ շապկի նման մի բան, որը
հասնում է մինչև ոտները։ Աղջիկները նոյն ձևով են հագնւում, միայն
գլխները ծածկում են, աւելի գէպի ճակատը թէքած, տաճկական արախ-
չինով, որ շատ սաղ է գալիս։ Արախչինի երկու կողմից գէպի ականջ-
ները քաշ են ընկնում իրեն զարդ, ուռաական մի քանի ոսկիներ, իրար
հետ միացած օղակներով։ ականջների վերալ կրում են ահագին կիսա-
լուսնաձև օղեր, որոնց իրանք գինդ են անւանում։ Փոքրիկ աղջիկների
ուսերը գեղեցիկ կերպով զարդարում են թուլա և փալլուն մագերի ման-
րիկ հիւաները, որոնք ձգւում են մինչև գոտկատեղը և որոնց ծալերից
քաշ են անում արծաթի փողեր։ աղ զարդի անունն է սքեակաղիլ։

Տղամարդիկ առհասարակ միջահասակ են, պնդակազմ, առողջ և մի-
ջակ գեղեցկութեան տէր, բայց կանանց չի կարելի համեմատել տղամար-
դիկների հետ, նրոնք բարձրահասակ են, լաղթանդամ, կարմրերես, սաս-
տիկ առողջ ու գեղեցիկ, սակաւ աղ գեղեցկութիւնը աւելի լեռնական է։

Լանանց տիպն ունի իւր որոշ, աչքի ընկնող գծերը, որոնք իսկոյն
աչքի են ընկնում և լաւ տպաւորութիւն թողնում։ Բնականաբար թուճդ
ասիացիների, պարսիկների ազդեցութեան տակ ընկնելով, փախչում են
տղամարդիկներից, սակաւ հասարակ դասակարգի կանալք իրանց աւելի
մատչելի են պահում, մինչև անդամ խօսակցում, հարց ու փորձ անում,
վաճառականների, ունեւորների կանալք, Աստուած հեռու տանի, ալնպէս
փախչում են, որ կարծես հարեմից նոր են դուրս եկել, նրանց երես տես-
նելն անհնարին է։

Սալմաստցիները սնունդի վերալ կանոնաւոր ուշադրութիւն են
դարձնում։ Բոլոր գիւղացիները, բացի սակաւաթիւ չքաւորներից, ամեն
օր միս են գործ ածում։ Թէ ճաշին, թէ երեկոյեան նրանց սեղանից ան-
պակաս է տաք կերակուրը, Սալմաստի սպիտակ գինիով, ճաշի ժամանակ
սուրճէն փռում են, ջրով լացւում, ծալապատիկ բլուրում նրա շուրջը,
երեք-չորս հոգու առաջ դնում մի չանախ, միսը ջուկում և ալնքան բրդում,
որ ջրի հետք չի երևում, ապա մատներով սկսում են գործել, հետն ու
հետը կոնծելով Սալմաստի համեղ և սպիտակ գինին խմում են առանց
փքուն խօսքերի։ Աղ գործողութիւնն աւարտելուց լեսող միսն ածում են
կրկին չանախի մէջ, հացով ճառում, աղ ածում վերան և անուշ անում,
նորից պարպելով սպիտակ գինու բաժակները։ Հացից լետող, եթէ օտար
հիւր կալ, դահէ են բերում, որոնք ալնքան փոքր են, որ հազիւ մի ումպ

խալիսա հողի վրայ է, իրան արտի կամ արգու տեղերը ժամանակի ընթացքում փոքրով առած է, նրանից իրաւունք չունին տոտանորդ առնելու իսկ աղալղ հողի վրայ բնակւող գիւղացիքն անհող է, փոքրով գնած է, արդ պատճառով նրանից վերցնում են և տասանորդ: Այս գիւղացիները կատարեալ ճորտեր են: Որովհետեւ խանը կապալով է վերցրել արդ գիւղերը, ուրեմն որքան լաւ հարստահարէ ճորտերին, ախքան ինքը ճոխ կարող է ապրել, կանանց թիւն աւելացնել, կաշառք, ընծաներ տալ ուր հարկն է, որպէս զի միւս տարիները կապալն իւր ձեռքից չենի: Այս երկրում ոչ դատ կալ և ոչ դատաստան, ուրեմն ո՞վ պիտի լսէ թշառ ճորտի բողբոջով շատ կաշառք կերցրեց, լաղթութիւնը նրանն է: Պարսկաստանում հողատիրութեան սխտեմը տրամադրում է ժողովրդին առնել և ծախել հողը, արդ պատճառով աղքատացած, պարտքի տակ ընկածինը միշտ առնում են հալ վաճառականներն ու թուրքերը: Անհողների թիւը քանի գնում շատանում է, իսկ լորդական կալածատիրութիւնը աճում, ժամանակի ընթացքում ճորտութիւնը կարող է մեծ չափեր առնել Պարսկաստանում, թուրք հասարակ ժողովրդի դրութիւնը մանաւանդ անտանելի է: Խաների անիրաւութիւնները իրանց ճորտերի վերալ ծարալեղութեան է հասնում, նրանք մինչև անգամ երբեմն կովերից, ոչխարներից, մարդկանցից և ալն (աշխատող տաւարից, օր. եղից չեն առնում) հարկ են վերցնում: Խանի քէֆն ուղած ժամանակը կարող է դուրս վաճառել գիւղացիներին իւր հողից, աւելի օգուտ աւող գիւղացիներին բնակեցնելու նպատակով: Աւաճա գծարդը ճորտը մի գեղեցիկ օր իւր ամբողջ ընտանիքով գլուխ գնելու տեղ անգամ չը պիտի ունենալ... Խաներն աւելի հալերին են տեղ տալիս, որովհետեւ վերջիններս աւելի աշխատասէր են, ուրեմն աւելի չարմար հարստահարութեան:

Շատ անգամ կապալի ժամանակ տեղի է ունենում խաների մէջ սատտիկ մրցումն, ընծաներ (կաշառք) են տալիս և արդ ծանր հարկերը, իրանց չուալ ծախսերը պէտք է հանեն խղճով ժողովրդի կռնակից:

Խալիսա գիւղ են Հաւթուան, Ղալասար և ալն: Աղալղ գիւղեր են Փալաճուկ, Մահլամ, Ախտախանա և ալն:

Հողերի մշակութիւնը տարրեր ձեռով է կատարում: Արտերը ցանում են աշունքը, գարնանացանը չի բուսնում, և իւրաքանչիւր արտ կարելի է ցանել մի տարի, աշունհետեւ 2 տարի պէտք է հանդատացնել, կամ առուտ են ցանում և մի քանի տարուց լետու երբ առուտի արմատները փթում են, տեղը ցորեն են ցանում, որ շատ լաւ է լինում: Հողը պարարտացնում են աղը ածելով, կամ առուտ ցանելով ու բանջարանոց դարձնելով: Հողը կաւալն բաղադրութիւն շատ ունի, արդ պատճառով ուժը քիչ է և շատ կարծր է, դժար է վարում, ցանքի համար պէտք է անպատճառ գոմէշներ պահել: Արտ չը կալ, երկրագործութիւնը շատ ծանր է, արդ պատճառով իւրաքանչիւր գիւղում 5, 10 կամ 15 տուն տաւար է պահում և

